

Egy szerb Madách-fordító elfelejtett magyar–délszláv kapcsolattörténeti kutatásai

Svetislav Stefanović és magyar kötődései

I. rész

Svetislav Stefanović (1877–1944), a 20. század első fele szerb kultúrájának egyik csúcsertelmiségije, költő, kritikus, Shakespeare-fordító, esszé- és tanulmányíró, népköltészet-kutató munkásságának utolsó szakaszában a magyar–szerb népköltészeti kontaktológia vizsgálója, eredményekben gazdag életpályát futott be, élete azonban tragikusan végződött. 1944 novemberében, a német megszállást követő új kommunista hatalom számos szerb értelmiségivel együtt kivégeztette. Ennek okairól később, előbb azonban érdemes megismerni, hogyan indult pályája.

Stefanović Magyarországon született, Újvidéken, 1877-ben. Szülei fiatalon elhunytak, harmincas éveikben végzett velük a kor ismert ragálya, a tüdővész. Az árván maradt Svetislav (volt még egy fiútestvére) Ófutakon nevelkedett egyik nagyapjánál, aki kocsmáros volt. (Pavle Stefanović, Svetislav első házasságából született fia úgy emlékszik, hogy az árva gyereket nagynénjei vették védőszárnyaik alá.) Úgy tűnik, az árva gyerek Stefanović és a nagyszülők viszonya nem lehetett felhőtlen, mert a fiatalember Stefanović, tanulmányainak befejezése után már nem Újvidék vagy Ófutak irányába orientálódik, hanem Szerbia felé. Korábban sokat megfordult Kruševacon, ahol a Boták, távoli rokonai éltek.

Svetislav Stefanović gimnáziumi tanulmányait Újvidéken végezte, anyagilag feltehetően a futaki kocsmáros nagyapa támogatta. Ezt követően orvosi tanulmányokat végzett, először valószínűleg Prágában, majd Bécsben folytatta, ahol 1902-ben szerezte meg orvosi oklevelét. Bécsben orvosi tanulmányaival párhuzamosan állítólag filozófiát is hallgatott. Adatok vannak arról, hogy bécsi tanulmányai során Marija Trandafil (a közismert újvidéki mecénás) ösztöndíjában részesült. 1900-ban, tehát tanulmányai befejezése előtt, feleségül vette Milana Botát, távoli rokonát.

Svetislav Stefanović egyik utolsó fényképe

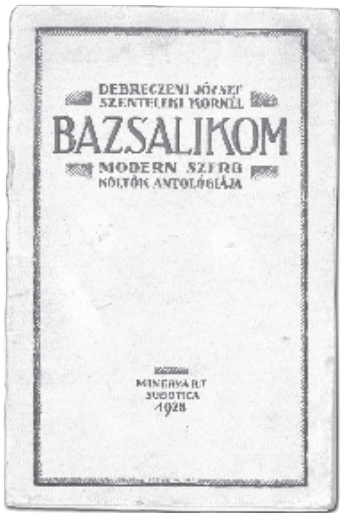
A végzett fiatal orvos életpályája Szerbiában folytatódik; Jagodinán, Čuprijában vállal orvosi állást, 1908-ban Obrenovacon körzeti orvos. Időközben újra visszatér feleségével és fiával együtt Bécsbe, ahol anglisztikát és komparatiztikát tanul. Shakespeare munkásságáról írott doktori értekezése 1907-ben egy vasúti szerencsétlenség során semmisült meg.

Amikor 1912-ben kitört a balkáni háború, Stefanovićot mozgósították, s gyakorlatilag egészen 1919-ig, az első világháború végéig katonaeorvosként szolgál, tehát hét esztendeig távol volt családjától. 1919-ben Belgrádban kap orvosi állást, ami kenyérkeresői állása lett egészen a harmincas évek derekáig, amikor is nyugdíjba vonult. Fontos szerepe volt a Szerb Orvosi Társaság megalakításában, melynek később elnöki tisztét is betöltötte. Ezek lennének Svetislav Stefanović életpályájának legfontosabb adatai az első világháború végéig.

Szellemi pályája az irodalom terén indult, s napjaink irodalomtörténeteszei szerint a 19. század végén kialakuló premodern szerb költészet egyik vezéralakja Stefanović.¹ Mivel ennek a dolgozatnak nem feladata Stefanović költői tevékenységének vizsgálata, annak minősítésével nem foglalkozom. Hogy Stefanović költészetét a kor fontosnak tartotta, annak egyik lecsapódása az 1928-ban Szabadkán megjelent *Bazsalikom* című antológia², mely a *Modern szerb költők antológiája* alcímet viseli. Ebben a kötetben Stefanović két verse szerepel, Szenteleky Kornél és Debreczeni József fordításában. A kötetben ilyen nevek szerepelnek: Jovan Dučić, Miloš Crnjanski, Todor

¹ Lásd: NENIN, 1993.

² DEBRECZENI-SZENTELEKY 1928.

A Bazsalikom címlapja

Manojlović, Aleksa Šantić és mások. Stefanović kritikusai tevékenységének vizsgálata ugyancsak nem feladata ennek a dolgozatnak.³

Az anyagilag konszolidálódott orvos-író helyzete – úgy tűnik – a maga útján halad a csúcs felé: Stefanović közben lefordítja Shakespeare szinte összes drámáját, ezek meg is jelennek;⁴ verseskötetei, tanulmánykötetek követik egymást, közben kapcsolattörténeti dolgozatokat is publikál a népköltészet köréből.⁵

Stefanović öntörvényű, hiperérzékeny, elismerés után sóvárgó típus volt, ezért nem meglepő, hogy a belgrádi évtizedek során sok írotársával tengelyt akasztott. Mint a későbbi kutatók megállapították, az ekkor szerzett ellenfelek és ellenségek később kamatostul bosszút álltak rajta, ami később Stefanović sorsának tragikus kimenetelében is szerepet játszott.⁶ Stefanović valahogy nem illett bele a belgrádi modellbe; ő pályája és irodalmi tevékenysége során főleg az angolszász és német irodalom felé tájékozódott (mint a kutatás és művelődéstörténet már életében megállapította, de napjainkban is úgy tartja, hogy őt kell tekinteni a legjobb szerb Shakespeare-fordítónak); ezzel szemben a belgrádi írók elsősorban a francia és orosz irodalom felé tájékozódtak, ezek az irodalmak voltak az ő zsinórmértékük. Nem véletlen, hogy Stefanović kiváló nyelvtudása és angolszász ismeretei révén alapvető kapcsolattörténeti tanulmányokat is írt, melyek egy része népköltészeti vonatkozású.

³ Lásd: PETKOVIĆ–PROŠIĆ 1999.

⁴ E fordítások felsorolása: PETKOVIĆ–PROŠIĆ 1999. 244–245.

⁵ Lásd: STEFANOVIĆ 1933.

⁶ Elsősorban: PUZIĆ 2003.

A gyerekkorát szegénységben, később árva gyerekként leélő Stefanović belgrádi (anyagi) konszolidációja, legalábbis annak kezdeti szakasza, rövidesen családi tragédiával végződött. Felesége, akit alattomos daganatos betegség támadott meg, a kezdetben sikeresnek látszó műtét után, 1931-ben elhunyt. A közben felnőtté váló fia, Pavle a baloldal felé sodródott, részt vett a kommunista mozgalomban⁷, tehát a polgári életmódot és ideálokat valló Stefanovićyal nem találta meg a közös hangot. Az író életének ez is balsikerként elkönyvelt mozzanata volt. Svetislav Stefanović életében ez volt az az időszak, amikor már az életmű összegezésére gondolhatott, s ekkor adta ki *Svetislav Stefanović Összegyűjtött Művei* jelzéssel tanulmány- és esszéírói munkásságának legjavát. 1931-ben jelent meg két könyvbe osztva (egy kötetben) *Portrék és esszék* címmel az angol és olasz irodalom nagyjairól, valamint más témákról – például a zsoltárokról, valamint Laza Kostićról és Jovan Jovanović Zmajról írott dolgozatainak reprezentatív gyűjteménye.⁸ A népköltészeti kapcsolattörténet és motívumvizsgálat szempontjából írott dolgozatainak legjavát az *Összegyűjtött Művek III–IV.* könyvében, ugyancsak egy kötetben adta ki 1933-ban *Tanulmányok a népköltészetéről* címmel.⁹ Az egyik könyv a népi próza, a másik a verses népköltészet egyes kérdéseit vizsgálja, többek között a ballada eredetéről, a szerb verses epika mitologikus énekeiről, a szerb verses epika datálásának kérdéséről vagy a *Szcutari építése* (szerbül: *Zidanje Skadra*, a magyar népköltészetben *A falba épített feleség* vagy *Kőműves Kelemenné* elnevezésekkel emlegetik) ügyeiről értekezik. A magam érdeklődése éppen ennek a kötetnek okos, hatalmas olvasottságra utaló ismeretanyaga és összehasonlító szemlélete alapján fordult Svetislav Stefanović élete és opusa egyik része felé.

A férfikora delén járó, magára maradt Stefanović számára a sors azonban meglepetést tartogatott. Egy Budapesten, 1939 nyarán adott interjújában a következőket mondta: „1932-ben Budapesten volt a Pen Clubok világgongresszusa, amelyen nagyszámú jugoszláv küldöttség élén mint a szerb Pen Club elnöke vettem részt. Gyönyörű balatoni kirándulásunkon, Füred és Földvár között, a gőzösön találtunk egymásra Dr. Radics Gittával, aki akkoriban a római Goethe-intézet titkárnője volt. Nemsokára meglátogattam Rómában, aztán a következő évi dubrovniki (raguzai) Pen Club kongresszuson újból találkoztunk, aztán a feleségem lett. Ő az én jó szellemem, nagy műveltségével óriási segítségemre van.”¹⁰

---

⁷ Pavle Stefanović önéletrajzi visszaemlékezéseit lásd: NEDIĆ (uredió) 1992. 49–67.

⁸ *Portreti i eseji*. Beograd, 1931.

⁹ STEFANOVIĆ 1933.

¹⁰ Lásd: ANONIM I. 1939.

Stefanović tehát 1933-ban, a dubrovniki PEN kongresszus után feleségül vette Radics Gittát (1902–1980), akit az előbb említett interjúban magyar asszonynak nevez. Személyéről eddig nem sikerült semmi közelebbit megtudnom; Pavle Stefanović a következőket írja róla: „Apám visszatérően a dubrovniki kongresszusról két vendég hölgyet vezetett hozzánk, egyikük szépen beszélt szerbül, illetve horvátul, a másik külföldi volt. Bizonyos idő múlva levélváltás indult apám és a két ifjú hölgy egyike között, akinek Radics Gitta volt a neve. Ő akkor Rómában, a fasiszta Olaszországban a Germán Intézetben volt.”¹¹ Ezeknek az adatoknak alapján arra lehet következtetni, hogy Radics Gitta, Stefanović második felesége horvát (bunjevác?) származású magyar lehetett, feltehetően germanista vagy italianista végzettségű, ha már Rómában a Goethe Intézetben dolgozott.¹² Hogy egy Radics családnevű ifjú hölgy szépen beszélt horvátul, az nem tekinthető meglepőnek.

Azon sem lehet meglepődni, hogy a férfikora delén járó özvegy költőt, aki addigra már nyugállományba vonult, s életét az irodalom, az irodalom szervezése és a tudományos kutatómunka töltötte ki, az ifjú hölgy női bája és műveltsége rabul ejtette. Nászukból nemsokára egy ikerpár született, akiket Anának és Antonnak kereszteltek. (Magyar nevük feltehetően Anna és Antal lehetett.) Radics Gitta tehát, akit feleségeként Stefanović jó szellemének nevezett, a belgrádi ortodox keresztény rokonság számára maga volt a szerb szellemiség meggyalázója, hisz maga római katolikus volt, gyerekeit is abban a szellemben nevelte. (A gyerekek, a fentebb említett pesti interjú szerint, jól beszéltek magyarul és németül.) Egy nemrégiben megjelent belgrádi kiadvány, amely a német megszállás idején kialakult szerb kultúra jelenségeit vizsgálja, Pavle Stefanovićra hivatkozva Svetislav Stefanović pálfordulásáról medítálgat, miután az író megismerkedett és feleségül vette „a német nő” Radics Gittát, s innen-től számítják Stefanović jobbratolódását, s egyben erkölcsi hanyatlását.¹³ Emögött a ma hangoztatott ítélet mögött láthatóan ott munkál Stefanović német megszállás alatt Belgrádban vállalt kulturális szerepe, hisz ő volt ezalatt a szerbség legrégebbi és legpatinásabb könyvkiadójának, a Srpska Književna Zadrugának az irányítója kormány megbízotti minőségben, amikor a többi kiadó működését nem engedélyezték az egyetlen Jugoistok Kiadó kivételével, amely német érdekeltség volt. Hogy a SKZ a megszállás alatt az egyetlen Goethe-könyvön kívül (Geteova knjiga) semmi más né-

¹¹ STEFANOVIĆ P. 1992. 73.

¹² Predrag Puzić úgy véli, hogy elmagyarosodott német származású volt: PUZIĆ 2003. 26.

¹³ ĐORĐEVIĆ 2008. 118.

met, s különösen fasiszta jellegű kiadványt nem tett közzé¹⁴, az láthatólag a mai kutatókat nem zavarja. Az ő ma is kísértő elképzelésük szerint Radics Gitta, vagyis Stefanovićné volt maga a katolikus sátán, aki behálózta a költőt, s „a fasizmus kiszolgálása felé” irányította útját.¹⁵

Az viszont tagadhatatlan, hogy Stefanović érdeklődése a magyar témák iránt második házassága után következett be. Stefanovićra egyébként az akkori kisebbségi jugoszláviai magyar irodalom is figyelt. Az általa szervezett dubrovniki PEN kongresszusra jelent meg a *Kalangya* 1933. májusi száma Szenteleky Kornél köszöntő szövegével angol, francia, német, szerb és magyar nyelven. A *Kalangya* e tisztelgő számát Csuka Zoltán és Radó Imre adta át a kongresszus résztvevőinek.¹⁶ Ma már csak eltöprenghetünk azon, hogy Szenteleky három világnyelven is közölt kisebbségi sirámai számot tarthattak-e egyáltalán a megjelent írók érdeklődésére abban az esztendőben – 1933-ban –, amikor Hitler hatalomra került Németországban, s lobogni kezdtek a könyvmáglyák is ugyanott a német nemzetiszocialista eszme nagyobb dicsőségére.¹⁷ Szenteleky akkor már egyébként nagybeteg, s alig telik el a három nyári hónap, s már búcsút is mond a kisebbségi jugoszláviai magyar árnyékvilágnak. Persze nyilván maga Svetislav Stefanović, a dubrovniki írókongresszus fő szervezője és motorja¹⁸ sem gondolta akkor, hogy jó tíz esztendő múlva maga is búcsúzik ebből az árnyékvilágból, igaz, nem a nemzetiszocialista eszme, hanem a másik totalitarizmus, a kommunista eszme nagyobb dicsőségére. A dubrovniki PEN kongresszuson, nyilván Stefanović jóvoltából, néhány jugoszláviai magyar író is részt vett. Név szerint: Ambrus Balázs, Borsódi Lajos, Munk Artúr, Csuka Zoltán, Radó Imre és a két Havas: Károly és Emil.¹⁹ S ha már a kor totalitárius rezsimjeinek keze nyomát soroltam a dubrovniki írókongresszus valós szereplői és csak írásban jelenlévők kapcsán, azt sem szabad elfelejteni, hogy bizonyára az utolsóul említett három jugoszláviai magyar író sem gondolta, hogy még tíz esztendő sem fog eltelni, s maguk is már csak múlt időben lesznek említhetőek; ez volt az a kegyetlen kor, amikor akár a felekezeti vagy eszmei hovatartozás, akár a származás, akár a Nagy Testvér emlékezete rövidíthette meg az embert egy fejhosszal. Ekkor, 1933-ban azonban az írók terveket kovácsoltak, azt hitték, hogy van még jövő.

¹⁴ E kiadványokat áttekinti: GRUJIĆ 2009.

¹⁵ STEFANOVIĆ P. 1992., PUZIC 2003., ĐORĐEVIĆ 2008.

¹⁶ Lásd: *Kalangya*, 1933. május, „A Kalangya hírei” rovat.

¹⁷ Csuka Zoltán beszámolója a kongresszusról: CSUKA 1933.

¹⁸ Lásd az előző két jegyzetben adott forrásokat.

¹⁹ CSUKA 1933. 419.

Amikor 1938-ban Svetislav Stefanović hatvanadik születésnapját ünnepelte, az akkor éppen Belgrádban élő Kázmér Ernő²⁰, Vajda Gábor szerint Stefanović barátja, Szenteleky szerint pedig szemtelen stréber és nyálás szószátyár faügynök²¹, nagy dolgozatot tett közzé Stefanovićról a *Kalangyában*.²² (Megtehetette; akkor már nem Szenteleky szerkesztette a lapot.) Ebben a dolgozatban Kázmér Stefanovićról a költőről, műfordítóról, esszéíróról és az emberről ír. Mai szemmel nézve megállapításait Stefanović költészetéről az ízléstelen benyaliság, nagyképű megállapítások, indokolatlan párhuzamok jellemzik. Ennek megértéséhez persze az is hozzátartozik, hogy a „felszabadulást” követő nemzedékek, köztük a magamé is, nem is hallottak Stefanovićról, a költőről, tehát még futó benyomásuk sem lehetett róla. Nyilván hosszú időnek kell még eltelnie ahhoz, hogy Svetislav Stefanović költői opusa utólag kanonizált részévé váljék a 20. század első fele szerb költészetének.²³

Hogy azonban Kázmér mégis elvetette a sulykot, azt alábbi megállapításai is szemléltethetik: „Verseit magyarázni felesleges, mert sohasem jelképes. Ösztönös és egyszerű, mint a természet, amelyben minden verse él s amelynek titkát keresni egyetlen versében sem szűnik meg. Művészi módszerének, költői fölényének a kultúra, a kutatás, a filozófia a legjellemzőbbje. A forma csak eszköz, a gondolattal alig nő össze. A rím csupán közlési mód, művészi jeu, a gondolat aláztos szolgája. Nevezhetném néha a szerb Shelley-nek. Sok van benne az ő elvontságából, a külső világgal való nemtörődésből. Mint az angol költő, ő is az ideális költészet hús forrásán oltja szomját. De ezek a hasonlóságok mégsem adhattak hasonló eredményeket. A mi költőnk a ma gyermeke, a ma tépelődő Hamletje, ahhoz a költőtípushoz tartozik, melyikhez Babits Mihály, akihez hasonlóan a végtelent keresi, hogy a végtelen gondolatok és a formai végtelenség örökös tépelődése között érjen a tökéletességhez.”²⁴

Ezt követően Stefanović műfordításairól áradozik, hasonló modorban, mint költészetéről. Ezután az esszé- és tanulmányíró Stefanović méltatása következik, általában tartalmi ismertetést adva a szerb író tanulmányköteteiről. (Tárgyi tévedés is van már a fejezet elején; az amit mond ugyanis, hogy: „tanulmányai négy hatalmas kötetet tesznek ki”, nem igaz. Az összegyűjtött esszék és tanulmányok négy könyve két kötetben, összesen mintegy 650 lapon jelentek meg.) Különösen nem volt szerencséje Káz-

²⁰ Kázmér Ernőről: BENKŐ 1976. és VAJDA 1980.

²¹ Idézi: UTASI 1984. 193.

²² KÁZMÉR 1938.

²³ Lásd: NENIN 1993.

²⁴ KÁZMÉR 1938. 111.

mérnak a népköltészeti tanulmányokat tartalmazó kötettel. Az a fél nyomtatott lapnyi blabla, amit összehord e tanulmányok kapcsán, feledésre érdemes; az olvasónak az a benyomása, hogy Szentelekynek fentebb idézett epés és gonosz jellemzése nem alap nélküli. Mindezt szemléltetendő, íme mit ír Kázmér Stefanović egyik dolgozatáról: „Az igriceket ő is a régi szerb udvarokban élt német Spielmann-ok utódainak tartja. (Igrács – játékos) Ők vitték udvarról udvarra a sabáci legendát. Így került Tinódihoz is, aki a szerb énekesek énekmodorát s versformáit is átvette. Nem is tagadja le, hisz ő maga is említi: »Sok hegedűs vagyott itt Magyarországon, Kármán Demeternél nincs az jobb rá c módban.«²⁵ *Előszőr*: Tinódi nem azt írta, amit Kázmér idézni vél, *továbbá*: Tinódi nem vette át a szerb énekesek énekmodorát és versformáit. De a többi sem igaz, ha jobban megnézzük. Szegény nyomorult Kázmér, aki Belgrádban tengődve mindent írt mindenkinek, több nyelven amire igény volt, sőt olyant is, amire nem; nyilván ilyen megélhetési tanulmány volt a Stefanovićről szóló is, ami elég hosszú lett ahhoz, hogy a *Kalangya* jócskán fizessen érte. Hogy mit hordott össze Stefanovićről, az emberről, annak taglalása már kívül esik e dolgozat érdeklődési körén. Egyébként ha a szóba hozott írók ma már megismerhető sorsáról is szót ejtettem az előbbieken, ma már az is tudható, hogy Kázmér Ernő 1938-ban, amikor a Stefanovićről szóló panegirikuszát írta, szintén nem tudhatta, hogy mi vár rá mindössze három esztendő múlva: Ő is arra a sorsra jutott, mint fentebb említett hitsorsai: Radó és a két Havas. Csupán abban tért el sorsának alakulása Stefanovićétől, hogy ő sem annak a totalitárius eszmerendszernek esett áldozatául, mint a szerb író.

Az előbbieken egy kissé előreszaladtam az időben Stefanović és a jugoszláviai magyar irodalom (akkori) kapcsolatainak bizonyos vonatkozásait taglalva. Ezzel ez a kapcsolat még nem zárult le, a továbbiakban még alkalom adódik arra, hogy néhány ilyen vonatkozást bemutassak az olvasónak. Lássuk azonban, hogy Stefanović érdeklődése a magyar–szerb irodalmi kontaktológia irányában hogyan indult és hogyan lombosodott ki, s hogyan nyert befejezést szinte Stefanovićtől függetlenül. Életébe és ilyen irányú munkásságába (is) belegyalogolt a könyörtelen történelem.

Svetislav Stefanović első magyar tárgyú egybevető népköltészeti tanulmányát 1935-ben tette közzé a kor vezető és kitűnő népköltészeti folyóiratában, a *Prilozi proučavanju narodne poezije* címűben, a második évfolyam második számában.²⁶ A dolgozat magyar címe: *További adalékok a Szkutari vára építésének legendájához. A legenda magyar változatai.* (A címben a szer-

²⁵ Ugyanott 115.

²⁶ STEFANOVIĆ 1935.

ző a szerb népköltészeti irodalomban járatos „Zidanje Skadra – Szkadár vára építése” megjelölést használja. A magyar olvasó számára a „Szkutari építése” változat ismertebb, ezért azt alkalmaztam a fordításban.) A dolgozat, mint címében is utalás történik rá, Stefanović egyik korábbi, monográfiányi terjedelmű tanulmányához tartalmaz adalékokat. A tanulmány a szerző összegyűjtött népköltészeti tanulmányainak kötetében olvasható *Legenda o zidanju Skadra* címmel²⁷, s először még 1928-ban jelent meg.

A dolgozat elején Stefanović elárulja, mi vezette a magyar változatok áttekintéséhez; ezt érdemes idézni: „Ezidáig az irodalomban a Szkadár vára építése legenda magyar változatait, tehát az építőáldozat témáját mellékesen idézték mint a román verziók egyszerű változatait, így tehát jómagam is így tettem Arnaudov professzor nyomán a kérdéses legendáról írott monográfiámban. Ám egyik budapesti tartózkodásom során érdekelni kezdett a téma magyar irodalma, mivel a magyar változatok bizonyos részletei: kapcsolatai Déva vára építésével, a feláldozott asszony gyereke motívum nyomai, melyek a román változatokban nincsenek meg stb. S akkor úgy találtam, hogy nagyobb számú magyar tudós foglalkozott ezzel a témával, s különösen hogy a magyar változatok száma sokkal nagyobb annál, mint amire Arnaudov professzor tanulmánya hivatkozik, s e változatok messze változatosabbak, kidolgozottabbak, s úgy találom, sokkal önállóbbak a balkáni, román, szerbhorvát és bolgár változatokhoz képest.”²⁸

Ezt követően Stefanović hivatkozva Solymossy Sándor nagy balladatanulmányára²⁹ (Kőműves Kelemenné. Népballada-tanulmány), mely az *Ethnographia* 1923/1924-es évfolyamában jelent meg (Stefanović tévesen 1925-öt jelöl meg), áttekinti mindazt a 11 balladaváltozatot, amelyet Solymossy jelzett tanulmányában, pontos lelőhelymegjelöléssel említ³⁰ mint addig megjelent változatot. Solymossy részletet a balladákból nem idéz, Stefanović tehát minden közlést kézbe vett, elolvasott, s fordításban idézte is őket, általában részleteiben, dolgozatában. A töredékes változatok esetében prózai-tartalmi fordítást közöl. Versfordításait érdemes lenne egybevetni az eredeti szövegekkel, mivel a fordítások ódon szerb nyelvi zamata azt feltételezi, hogy Stefanović a kérdéssel komolyan foglalkozva szinte költői szintű műfordítójává is vált a Kőműves Kelemenné magyar balladatípus sok változatának, legalábbis részleteiben.

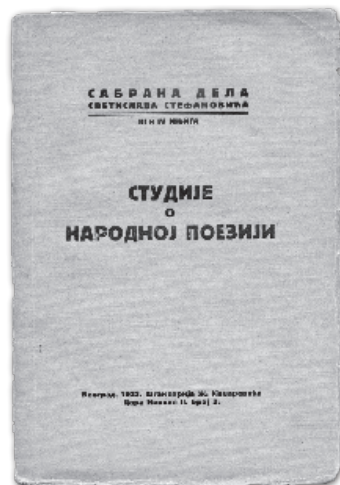
---

²⁷ Lásd: STEFANOVIĆ 1933. 245–313.

²⁸ STEFANOVIĆ 1935. 173–174.

²⁹ SOLYMOSSY 1924.

³⁰ Ugyanott 140., 13. jegyzet.

Stefanović népköltészeti tanulmánykötete

Stefanović számos megállapítása közül néhányat mindenképpen idézni kell mint egy kompetens nem magyar komparatista véleményét: „A magyar változatokat a román verzió kései származékainak tartani a legkisebb mértékben sem igazolt: a román változatok jellegzetessége – műszárnyak készítése repülni – egyetlen magyar változatban sem fordul elő. A férj imája, hogy felesége jövetelét ítéletidő akadályozza meg, jellemző a balkáni-szláv változatokra is, a befalazott asszony gyermekének motívuma csak a szerbhorvát változatok jellemzője, a román változatokban egyáltalán nem fordul elő, tehát a magyar változatok párhuzamait, de nem közvetlen forrásait, sokkal több okból lehet elsősorban a szláv változatokban keresni. Az asszony feláldozásának módja – megégetés, megölése és vérének, illetve porának falazóhabarcsba keverése –, valamint a befalazott asszony kisgyereke motívumának feldolgozása és még számos más motívum arra vall, hogy a magyar változatok keletkezése és fejlődése sokkal jelentősebb önállóságot árul el, mint ahogy ezt eddig feltételezték.”³¹ Általános jellemzőként írja még a Kőműves Kelemenné magyar népballada változatairól: „A magyar változatok együtt, mint látjuk, egy külön, önmagában körülhatárolt csoportot képeznek, amely világosan kirajzolódik és kitűnik ennek a legendának körében.” Továbbá: „Egyáltalán az összes magyar változathoz hiányzik a legenda hősi jellemvonása és mitikus elemei, így a magyar változatok esetében a legenda polgári jellegzetességet mutat.”³²

³¹ STEFANOVIĆ 1935. 181.

³² Ugyanott 179.

Stefanović ennek a tanulmányának hozadékait nem érkezett beledolgozni a Szkutari építése legendájáról írott monográfiája újabb közlésébe, mely népköltészeti tanulmánykötetének második kiadásában (1937) újra – változatlan formában – jelent meg.³³ A monográfia végén azonban egy megjegyzése olvasható, melyben a maga elképzelései utóéletéről számol be, többek között említi a magyar változatokról írott dolgozatát is, valamint a témát érintő további munkákat.³⁴ Ebből a rövid megjegyzéséből tudjuk meg, hogy Stefanović a maga „legendamonográfiáját” eredetileg bevezetésnek szánta egy elképzelt antológiához, melyben a „Szkadár vára építése” témáját feldolgozó „szerbhorvát” változatok mellett közölte volna a „legrepresentatívabb” arbanasz (albán), macedón, bolgár, görög és román „népdalváltozatokat” is. A tervezett kötet azonban nem jelent meg, Stefanović nem talált rá kiadót. Kár.³⁵

Úgy látszik, Stefanović tanulmánya felkeltette a szabadkai *Napló* kultúrrovatának érdeklődését, s a lap 1935. december 25-én megjelent karácsonyi számában csaknem egész hírlapoldalnyi terjedelemben ismertette, illetőleg kivonatos fordításban közölte Stefanović dolgozatát, G. S. aláírással: *Stefánovics Szvetisláv, a nagy jugoszláv költő tanulmánya Kőműves Kelemen legendájáról. A Kőműves Kelemen ballada eredeti és balkáni változatai* címmel. Ma már nem érdemes azon meditatgatni, hogy a fordító-kompilátor nem volt tisztában a legenda és a verzió terminusok pontos jelentésével, ezért az utóbbit gyakran használja szövegében a változat-variáns helyett, ami azért egészen mást jelent. A *Napló* polgári olvasóit 1935 karácsonyán nyilván nem is érdekelték (volna) a folklorisztikai árnyalatok, ezért az ő igényük szerint kellett (nyilván) hangszerelni a szöveget. Íme mutatóban egy részlet: „Tagadhatatlanul erős rokonvonások mutatkoznak az építésáldozatról szóló legendák és magyar változatai között – mondja dr. Stefanovics. – De a magyar változatok felépítésének módja és sok emberi, szép motívum beszövése az építőmester tragédiájába egészen egyedülálló jelleget ad a legendának, amely semmiképpen sem tekinthető a balkáni legendák egyszerű kópiájának, hanem az építési áldozat körébe tartozó legendák közt egészen önálló, poétikusan szép típust képvisel.” Nagy kár, hogy a Kőműves Kelemen legendáján elandalodó kisebbségi magyar olvasó a cikk mellett nem olvashatott akár egy magyar balladaváltozatot, vagy egy szerb változatot magyar fordításban. Pedig hely is volt a lap oldalán, ahol „Ducsics Jován” *Naplemente* című verszetét adta a *Napló* Dudás Kálmán fordításában.

³³ STEFANOVIĆ 1937.

³⁴ Ugyanott 313–314.

³⁵ Erre már utalt korábban is: STEFANOVIĆ 1933. 313.

Stefanović tanulmányáról a Belgrádban tengődő Kázmér Ernő (mint mondtam: Vajda Gábor szerint Stefanović barátja) is lehúzott legalább egy bőrt. Igaz, nem rögtön, hanem öt esztendő múlva, amikor – ahogy Herceg János írja Margalits Ede halálára megjelent nekrológiájában a *Kalangya* 1940 őszi számában: „most, amikor a jugoszláv–magyar barátságot minden téren kihangsúlyozzák”³⁶ –, igaz, ezúttal nem magyarul, hanem szerbül a friss folyóirat, Csuka Zoltán *Jugoslovensko–mađarska revija* című pesti megjelenésű orgánuma lapjain hosszan értekezett *Legenda o zidanju Skadra i narodna balada Kõmives Kelemena* címmel.³⁷ E dolgozat láthatóan Stefanović 1933-ban megjelent legendamonográfiájának (*Legenda o zidanju Skadra*) és a *Prilozi* hasábjain (1935) megjelent kiegészítő tanulmány alapján íródott. Kázmér ismerteti a „legenda”, vagyis a falba épített feleség népköltészeti fölbukkanásának példáit Stefanović monográfiája alapján, majd kitér a bolgár Arnaudov elképzeléseire, amely szerint „elemezve a román változatokat megjegyzi, hogy a legenda hatása felbukkant a magyar népballadában is”. Majd így folytatja Kázmér: „E feljegyzés alapján eminens költõnk, Svetislav Stefanović, aki ugyanakkor erudita és rendkívüli felkészültségű tudós a népköltészeti kölcsönhatások vizsgálatában”, közzétett egy „fundamentális, rendkívül érdekes tanulmányt”, amelyben áttekintette a Kõmives Kelemen-ballada minden motívumát. Egyéb következtetései mellett Kázmér olyasmit is Stefanović szájába ad, amit az dolgozatában nem is állított: „A tanulmányban kihangsúlyozza a megdönthetetlen tény, hogy a Kõmives Kelemen-ballada balkáni eredetű.”³⁸ (Hogy ennek kapcsán Stefanović mit írt, azt magyar fordításban fentebb már bemutattam.)

Kázmér ízléstelenség határát súroló benyali mondatai nyilván magának Stefanovićnak sem lehettek kedvére valóak, amennyiben elolvasta õket. (Elvileg olvashatta õket, hisz szerb anyanyelve mellett magyarul is tudott.) Hogy Kázmér ezt a dolgozatát magyarul is közzétette-e valahol, arról nincs tudomásom, bár ez nem elképzelhetetlen, hisz a *Napló* lapoldalnyi ismertetése és kivonatos fordítása (1935 karácsonya) nyilván nem kerülte el figyelmét, s rendelkezésére állhatott.³⁹

A falba épített feleség (és az építőáldozat) kérdéskörének mai irodalma alapján nem lenne érdektelen feladat megvizsgálni, hogy Stefanović ismeretei (1928-ban és 1935-ben) miként viszonyulnak mai ismereteinkhez.

---

³⁶ *Kalangya* 1940. No 7–9. 296.

³⁷ KÁZMÉR 1940a.

³⁸ Ugyanott 178.

³⁹ Lásd a következő jegyzetet.

Magyar–délszláv kapcsolattörténeti szempontból mindenesetre elvitathatatlan tény, hogy ő volt az első szerb komparatista, aki a kor színvonalán (az 1930-as évek dereka) ismerte és ismertette a Kőmíves Kelemennéről szóló magyar népballadák szövegét, ezeket elemezte és elhelyezte a maga „legendamonográfiája” kontextusában. (Stefanović itt tárgyalt tanulmányait, sőt a falba épített feleség „legendájáról” írott tanulmányának német változatát is, hivatkozva Vargyas Lajos a magyar népballadáról írott hatalmas vállalkozásának írásakor, sőt nála olvasom, hogy Kázmér főntebb ismertetett dolgozata valóban megjelent magyarul is, ugyancsak 1940-ben, Csuka magyar folyóiratában, a *Láthatárban*.)⁴⁰

Svetislav Stefanović következő magyar–délszláv kapcsolattörténeti dolgozatát 1937-ben tette közzé, ugyancsak a *Prilozi* című kitűnő népköltészeti folyóiratban.⁴¹ Címe (magyarul): *Néhány adat a magyar irodalomból népköltészetünk datálása kapcsán*. Alcíme: *Igricek; Ének Sabác viadaláról, 1475/6; Tinódi krónikája, 1554*. (Aki ismeri Stefanović korábbi népköltészeti tanulmányait, láthatja, hogy a „népköltészetünk datálása” kérdéskörre már 1910-ben foglalkoztatta, amikor Tomislav Maretić *Naša narodna epika* című, később alapművé váló – és ötven esztendő múlva új, bővített kiadást megérvő – könyvét ismertette.⁴² Maretić könyve először 1909-ben jelent meg Zágrábban, s a szerb és horvát népköltészet [elsősorban a verses epika] korai eredeztetése kapcsán erős szkepszisét hangsúlyozza. Ahogy tehát a falba épített feleség [az építőáldozat] kérdéskörével kapcsolatos magyar kutatásai és előbb ismertetett tanulmánya, úgy a most említett is saját korábbi elképzeléseinek magyar vonatkozásai után nyomozva vezették el Stefanovićot a magyar adatokhoz és azok szerb nyelvű ismertetéséhez.) Ez természetesen nem negatív észrevétel, hisz rajta kívül ezeket az adatokat és vonatkozásokat korábban mások se nem vették észre, se nem kutatták a szerb komparatistikában.

Nem tudom mivel értelmezni, hogy Stefanović itt tárgyalt tanulmánya nem szerepel a számomra ismert két Stefanović-bibliográfiában⁴³, s nem foglalkozik vele az eddig megjelent egyetlen könyv sem, amely Stefanović népköltéssel kapcsolatos elképzeléseit és munkáit (tanulmányait, esszéit, kritikáit, könyveit) tárgyalja monografikus igényvel.⁴⁴ Szinte hihetetlen, hogy a dolgozatot nem vették észre a *Prilozi* hasábjain. Hogy ennek mi lehetett az oka, azt vagy figyelmetlenséggel lehet magyarázni, vagy

⁴⁰ Lásd: VARGYAS 1976. I. 258.

⁴¹ STEFANOVIĆ 1937a.

⁴² STEFANOVIĆ 1933. 163–186. és MARETIĆ 1966.

⁴³ PETKOVIĆ–PROŠIĆ 1999. 233–245. és GRUJIĆ 2006. 180–185.

⁴⁴ GRUJIĆ 2006.

pedig olyan okokkal, amelyek kívül esnek a tudományos etika keretein. Ennek eldöntését a magyar olvasóra bízom. Lássuk tehát, hogy mit állít Stefanović ebben a tanulmányában.

„Népi epikus költészetünk régebbi datálásával kapcsolatos korábbi közleményeim mellett ezen a helyen legfőbb vonásaiban közlöm azokat az analógiákat és adatokat, amelyekre az utóbbi időben bukkantam, mintegy mellékesen, a hozzánk legközelebbi szomszéd magyar irodalomban.”⁴⁵ Ezt követően a szerb népköltészetben előforduló „magyar hősi történelmi személyiségek” közül említ meg számosat: Hunyadi Jánost, Mátyás királyt, Szilágyi Mihályt, Dóczi Pétert stb. Minden név mellett közli az illető személyiség szerb népköltészetben előforduló nevét is. Majd megjegyzi, hogy a magyarok legrégebbi népköltészetének sok tekintetben hasonló volt a sorsa, mint a szerbek esetében: legnagyobbbrészt elveszett, s a prózai hagyományban maradt fenn a 12. és 13. századi latin krónikákban, legendákként. A régebbi és legrégebbi idők népköltészetének meglétéről azonban mégis vannak dokumentumok. Ezt követően ismerteti a görög történész Priszkosz Rétorhoz fűződő hagyományt, amelyben az szerepel, hogy Priszkosz Attila udvarában udvari énekmondókat említ az ünnepi lakomák során. Ezeket a szkítákat a magyarok hunoknak tekintik, vagyis a magyarok rokonának. „Magam úgy gondolom, hogy a szlávoknak lenne legnagyobb joguk, hogy e szkítákat ősszlávoknak tekintsék, vagyis ez egyik legősibb szláv törzsnek, akik kitűnő lovasok és énekesek hírében álltak.”⁴⁶ Mielőtt rátérne a magyar igricekkel kapcsolatos fejtegetéseire, említ egy görög (bizánci?) író „Teofilat” néven, aki állítólag *Földrajz* című művében leírja az ugorok pogány szokásait, s állítólag megemlíti, hogy azok dalokkal dicsőítik az országot. (Sem a szerzőt, sem művét nem sikerült azonosítanom, s azt sem, hogy melyik országot dicsőítették.) Stefanović, dolgozata végén, Császár Elemér olasz nyelvű magyar irodalomtörténetére hivatkozik, továbbá Siklós Albert ugyancsak olasz nyelvű magyar zenetörténetére. „A híres névtelen jegyző, Anonimus” művére is hivatkozik, aki szerinte említi a hét törzsfőt, akik Attila városában gazdag lakomán vettek részt, ahol az énekmondók gitár- és furulyakísérettel dalokat adtak elő, majd megemlíti (Anonimus) az udvari énekeseket, akiket ioculatoresnek nevez.

Stefanović szerint ezek a legrégebbi énekmondók a legérdekesebbek, akiket más elnevezéseik mellett igricnek, igrechnek neveznek a források. Ezekről – írja Stefanović – a magyar tudósok maguk is megállapították, hogy elnevezésük (vagyis az igricek) szláv eredetre mennek vissza. Egyesek

⁴⁵ STEFANOVIĆ 1937a. 27.

⁴⁶ Ugyanott 28.

szerint ezt a magyarok a szlovénektől, mások szerint a szerbektől vagy a horvátoktól vették át, amely elnevezés nem a mai táncos jelentésben érten-
dő, hanem az eredeti énekes zenész jelentésben. Mint mondja: „igriceknek
nevezték a legrégebbi magyar népi énekeseket (énekmondókat), akiknek
énekmondása közösségi jellegű és jelentőségű volt. Az Árpád-házi kirá-
lyok a tatárjárás, tehát a 13. század előtt nagyra becsülték az igriceket,
akik megénekelték és dicsőítették saját uraikat, akiktől ezért birtokado-
mányokban is részesültek, s innen származnak azok a helynevek, amelyek
napjainkban is megmaradtak a magyar helynevek között: pl. az Igricte-
lek.”⁴⁷ Ezután Stefanović, nyilván forrásait követve, elmondja, hogy a ta-
tárjárás után az udvari énekmondók, vagyis az igricek szerepe csökkent, s
a nagyurak a birtokadományokat visszavették tőlük, mivel akkorra már az
énekmondás szerkezete átalakult, s felbukkantak a lantosok, illetve a deá-
kok, akiket gyáknak is neveztek, ami legalábbis közös eredetre vall a szerb
díjak szóval, a későbbi đakkal. A szó kezdetben valószínűleg énekmondót
jelentett, később azonban mindinkább titkár jelentést vett fel. Megemlíti,
hogy az oklevelekben név szerint is előfordulnak Kobzos nevűek (a kobzos
az igric szinonimája), továbbá név szerint szereplő igricek is. Ezután meg-
említi Mátyás király udvari krónikását, Galeotto Marziót, aki elmondja,
hogy Mátyás király udvarában énekmondók és zenészek tevékenykedtek,
akik gitárkísérettel énekeltek a magyar hősök tetteiről. „Ritkán hallottam
szerelmi dalokat” – idézi Stefanović Galeottót, s hozzáteszi: a mi Vukunk
(Karadžić) szerint női dalokat – „ám sokkal több alkalommal a törökök
elleni csatákról szóló énekeket”.⁴⁸ Ezt követően olyan kijelentést tesz
Stefanović, ami a magyar irodalomtörténetben és folklorisztikában sem
olvasható napjainkig: „Ezek közül az énekek közül az egyik fennmaradt (meg-
őrződött), mint a magyar népköltészet legrégebbi emléke. Az ének a Sabác kö-
rűli viadalt énekli meg, ez a Sabác viadala 1475/76-ban.”⁴⁹ Elmondja, hogy
szerzője ismeretlen, de úgy tartják, hogy a mű ugyanabban az esztendőben
született, mint a várostrom. Idézet tőle: „Az ének tízszótagos verssorokból
áll, cezúrával a 4., 5. vagy 6. szótag után, csak néhol akad 11 szótag, s csak
az egyik sorban 12 szótag.” Ehhez a mondathoz Stefanović lapalji jegyze-
tet alkalmaz, amit mindenképpen idézni kell, mivel azóta sem vette figye-
lembe sem a szerb verstan, sem pedig a magyar. „Ezúttal is úgy vélem, hogy
a mi epikus tízesünket (deseterac) újra teljesen át kellene tekinteni és feldolgozni,

⁴⁷ Ugyanott 29.

⁴⁸ Galeotto Stefanović által idézett részletének pontos magyar fordítása: GALEOTTO 1977. 56–57.

56 ⁴⁹ STEFANOVIĆ 1937a. 30.

s nem csupán filológiai és szlavisztikai alapon, hanem összehasonlító irodalmi alapon is.⁵⁰ Mindezt szemléltetve szerb nyelven is megszólaltat (a magyar sorok párhuzamos citálásával) néhány jellegzetes tízest. Úgy tudom, ezek az első és ez idáig egyetlen szerbre fordított részletei a Sabác viadalának:

*Osta gore junak Pal Kinezi,
Čvrsto gleda dubinu šančeva,
Proučava Šapca jaku snagu
I koliko bi trebalo topova.
Slugu šalje gradu Beogradu,
Gde o tome kralj glasove čeka.
Tamo ima bezbroj mnogo lađa,
Na Dunavu oko Bela Grada
Nek što brže poteku uz Savu,
Da opkole tvrda Šapca grada.*

Továbbá:

*Bez milosti juriš učiniše
Silna gradu kvara počiniše,
Mnoge borbe oko njege biše,
Sebi mnogo rana zadobiše.⁵¹*

A régi magyar irodalom (a korai magyar népköltészet?) egyik legnagyobb kára, hogy Stefanović nem tette át szerbre az egész 150 sort, ami a *Sabác viadalából* az utókorra maradt. Ma már ez a munka a magyar-szerb irodalmi és népköltészeti komparatiztika büszkesége lehetne. Nem elképzelhetetlen, hogy ha a kommunisták 1944 novemberében nem végzik ki, Stefanović ezt meg is tette volna, hisz életművének nem jelentéktelen része a műfordítás, igaz: elsősorban angol nyelvből. (Magyar műfordítói munkájáról később.)

Stefanović szavai a tisztelet hangján szólnak az énekről, amikor elmondja, hogy ebben a stílusban, a legkorábbi történeti énekek modorában szól a továbbiakban is a *Sabác viadala*, ami egyébként száraz krónika elsősorban, semmint költészet.

Ezután ismertet egy sereg adatot, amit a magyar kutatás az ének kapcsán nem szokott hangsúlyozni. Elmondja, hogy Sabác viadala és a

---

⁵⁰ Ugyanott, 4. jegyzet.

⁵¹ Ugyanott.

vár körüli harcok részvevője volt Mátyás király hadvezér és Dóczi Péter bán mellett (akit a szerb epikus költészet Petar Dojčinként emleget) Vuk Branković despota, a szerb népdalokban megénekelte Zmaj Ognjen Vuk, továbbá DMITAR JAKŠIĆ, a Jakšić fivérek egyike a népköltészetben. (A szerb hősepikában.) Mindezek a történelmi személyiségek, mint az közismert, s mint Stefanović is említette dolgozatának bevezetőjében, fennmaradtak a népköltészet emlékezetében, sokszor egész hősdalciklusok hőseiként. (Mivel magyar hősköltészet – az egyetlen *Sabác viadala* részleten kívül – nem maradt fenn, így természetes, hogy Mátyás királyon, valamint Kinizsi Pálon kívül másnak a neve ebben a kontextusban nem is említhető.) Egy történelmi munka említést tesz „a Jaksics Demeter haláláról (1487) szóló magyar nyelvű énekről”, sőt sorokat is idéz belőle⁵², de leőhelyét nem adja meg, így nem tudható, hogy miről van szó. Föltehetően valamelyik históriás ének lehet a kérdéses szöveg. A Stefanović által emlegetett Vuk Branković despota sokszor említésre kerül a magyar történelmi irodalomban Vuk despota néven, mint Mátyás király egyik legkitűnőbb hadvezére, DMITAR JAKŠIĆOT pedig Jaksics Demeterként emlegetik, ugyancsak Mátyás király hadvezéréként. Jaksics Demeter Mátyás diplomatájaként a szultánnál is járt Isztambulban, de visszafelé jövet 1487-ben a szendrői bég elfogta és megölte, amiből feszültség, de komolyabb hadi esemény nem lett a porta és Mátyás között. Itt nyilván személyes leszámolásról is szó van. Jaksics Demeter megölése mögött személyes bosszú is meghúzódik, ezt azonban a későbbiekben ismertetem, miután bemutattam Stefanović további fejtegetéseit ennek a kornak (15. század) énekmondásával kapcsolatban:

„Fontosnak tekinthető, hogy abban a korban a Bécs körüli harcokban Mátyás király seregének legnagyobb hányadát szerbek képezték Kinizsi Pál, Vuk despota és Jaksics Demeter vezérlete alatt. Egyáltalán Mátyás király csatáiban és összes hadjáratában nagy részt vállaltak a szerbek. Nem lehet kétséges, hogy ezekben a szerb egységekben és seregekben ott voltak a népi énekmondók és költők, akik megénekeltek ezeknek a hadjáratoknak egyes eseményeit és személyiségeit. Csak ezzel magyarázható, hogy különösen a nyugati és északnyugati vidékek szerb népköltészetében miért játszik oly nagy szerepet Mátyás király és az ő magyar és szerb hadvezérei, akiknek emlékezete oly élő módon megőrződött népköltészetünkben és hagyományainkban egészen a mai napig. Így kellett ennek lennie valamennyivel korábban a keleti és északkeleti vidékeken is, ahol Mátyás király atyja, Hunyadi – a mi Sibinjanin Jankónk – az ő magyarjaival (Stefanović terminusa: Uričici) részt vett a törökök elleni közös harcokban

Brankovics György despota (Stefanović a személyiség egyik szerb elnevezését, a Đurđe Smederevac nevet használja) seregeivel együtt, s ily módon jelentős részét képezik a szerb népköltészetnek.⁵³ (Pontosabban a szerb verses epikának.)

Hogy Jaksics Demeter és Vuk despota magyarországi csapataiban és seregeiben voltak-e népi énekmondók és költők, ahogy Stefanović feltételezi, nem tudjuk. Az azonban kétségtelen, hogy a szerb epikus költészetben a Jaksicsok gyakran előfordulnak a hősének elsősorban ugrofil rétegében. (Igaz, ezek általában kései feljegyzésűek, s elsősorban Vuk Karadžić 19. századi szerb hősepikai gyűjteményeiben olvashatóak.) Hasonlóképpen ismert hőse a szerb hősepikának Vuk despota is, akit „sárkánydespotaként” – szerb elnevezése Zmaj Ognjen Vuk – emlegetnek. Vuk despota népköltészeti alakjába azonban már mitológikus elemek is beszüremlettek, mint azt egy közelmúltban megjelent szerb monográfia kimutatta.⁵⁴

Hogy Mátyás korában (a 15. században) Magyarországon anyanyelvű (tehát magyar nyelvű) énekköltészet is létezett, annak elenyésző számú dokumentuma maradt az utókorra. Elsősorban a *Sabác viadala* című éneket kell megemlíteni, amelyről itt tárgyalt tanulmányában Stefanović is kifejtette véleményét. Ezenkívül mindössze egy énektöredéket lelt a magyar kutatás, feltehetően 15. század végi eredetűt. A *Gergely éneke Jaksics Demeter veszedelméről* című hétszakaszos töredékről van szó, melyet legutóbb Gerézdi Rabán dolgozott fel példás filológiával és körültekintéssel.⁵⁵ Nyilván ez az az ének, amelyet a fentebb idézett magyar történész emlegetett forráshivatkozás nélkül. Ebben a pillanatban és az itt tárgyalt tematika szempontjából ez a szöveg és kontextusa elsődrendű jelentőségű. Az énektöredéket a 19. század harmincas éveiben fedezték fel egy 15. századi jegyzőkönyv lapjára másolva, s az innen készült másolatból tették aztán közzé többször is. Az eredeti azóta elkallódott vagy lappang, tehát a vele kapcsolatos filológia nem kifogástalan. (Mint tudjuk, a *Sabác viadala* előkerülésének és filológiájának körülményei sem kifogástalanok⁵⁶, annak kézírata azonban napjainkban is megvan.) Ezen nem érdemes már siránkozni, a szövegtöredéket a magyar művelődéstörténet számon tartja, s hiteles töredékes históriás éneknek tekinti a 15. század végéről. Az énektöredéknek természetesen címe nincs, s Jaksics Demeter neve sem fordul elő benne. Azt, hogy mégis Jaksics Demeter „veszedelméről”, te-

⁵³ STEFANOVIĆ 1937a. 31.

⁵⁴ Lásd: PEŠIKAN–LJUŠTANOVIĆ 2002.

⁵⁵ GERÉZDI 1962. 38–59.

⁵⁶ Lásd: IMRE 1958. megfelelő fejezeteit.

hát haláláról van szó benne, azt az aprólékos filológia mutatta ki a benne található történeti adatok és nevek (pl. Mátyás király) alapján. Gerézdi Rabán monografikus jellegű vizsgálata és szövegkiadása alapján ez ma már eldöntött ténynek tekinthető.

Gerézdi megállapítja: „Az ének megmaradt hét strófája, valamint az ezekből sejthető folytatás hivatásos, vándor énekesre vall, aki újságra szomjas közönségének elmondja, elénekli egy általuk is jól vagy hírből ismert főúr »veszedelmét«.”⁵⁷ Tehát ahogy Stefanović a szerb hősepika fennmaradt emlékei alapján „népi énekmondókat és költőket” tételez fel például Jaksics Demeter magyarországi seregeiben, természetesen szerb énekmondókat, úgy Jaksics szolgálatában lehettek magyar énekmondók is, aminek – nem lehet kétséges – éppen az előkerült énektöredék a bizonyítéka. Olyan virtuális rétege az a magyar irodalomnak (népköltészetnek, vagy félnépi költészetnek?), amely egy olyan költői világot tételez fel, amely szinte nyomtalanul eltűnt a történelem süllyesztőjében, leszámítva a 16. század históriás énekeinek és széphistóriáinak fennmaradt emlékeit. Ez a világ azonban már nagyban különbözik 15. századi elődjétől, s nem elsősorban a benne szereplő történeti hősök okán, hanem – legalábbis a *Gergely éneke* ránk maradt hét strófája versformája miatt – a verselés módja vonatkozásában. Ennek az énektöredéknek ránk maradt strófái ugyanis a délszláv „hosszúoros énekeket” juttatják eszünkbe, amelyeknek első emlékeit csak a 16. század derekán jegyezték fel. Nem lehetetlen ugyanis, hogy annak a „rác módnak” egyetlen eddig előkerült 15. századi emlékével van dolgunk, amelyet Tinódi emleget *Erdéli históriája* megfelelő részében. Tehát annak a kérdésnek elemzése, hogy van-e köze *Gergely énekének* a délszláv bugaršticákhoz (hosszúoros énekekhez), valószínűleg egy alapos vizsgálatot érdemelhet.⁵⁸

Lássuk azonban, hogy Gerézdi Rabán hogy foglalja össze a 15. századi anyanyelvű énekköltészet jellegzetességeit itt tárgyalt énekünk kapcsán: „A korabeli anyanyelvű énekköltészet nem különösebb írói becsvágy, nem valamiféle magasabb művészi igény irodalmi szülőtte: zömében nagyon is prózai, praktikus szükségleteket elégített ki. A familiáris diák versszerző készségével is urát szolgálta: őt mulattatta, dicsérte vagy siratta, érdekeit védte, ellenfeleit támadta, vagyis egyéni és politikai céljait propagálta énekszóval. Egyébként nem ez volt főfoglalkozása: csak mellékesen, szük-

⁵⁷ GERÉZDI 1962. 54.

⁵⁸ A délszláv hosszúoros énekeket is tárgyaló dolgozatom, melynek címe: *A „rác módú” éneklés, avagy egy Tinódi-locus karrierje a délszláv folklorisztikában*, sajtó alatt a *Hungarológiai Közlemények* (Újvidék) 2009. évi 3. számában.

ség esetén, nevezetesebb alkalmakkor ragadott tollat, illetve lantot. Familiáris korában Gergely is ebbe a kategóriába tartozhatott.

Nem így a hivatásos énekmondó; annak ez volt a kenyere, s a feudális széttagoltságban, elmaradottságban élő vidéki közönség újság-igényét kellett elsősorban kielégítenie. Effajta szerzemény *Gergely éneke* is. Ő is, hacsak nem tévedek, vándor énekes lett, aki a sokadalmakat látogatja, udvarházzal udvarházra, végházból végházba járva, a Délvidéken énekmondással keresi kenyerét. A jelen ének repertoárjának egyik kedvenc darabja lehetett.⁵⁹

Íme néhány részlet az énekből, ami tartalmi jegyeit és versformáját is szemléltetheti:

*Godom nekem, jó nagy Is(ten), mastan nem volna,
feleimnél tisztességöm, tudom, nagy volna,
hogy (ha?) az én szolgált uram meg nem holt volna.*

*Elválaszták én uramat az nagy szolgálatra,
kevetségen el-beküldték terek országba,
bízik vala Mátyás királ terek császárbán.*

*Gondja vala én uramnak az nagy kevetségbel,
királnak és megjelenté ő beszédébel,
békességgel hogy megjőne császár feldébel.*

*Oh mely igen hamis hitnek az királ hitt volt,
kit Both János a császártól neki hozott volt,
ki hit mellett az én uram immáron megholt.⁶⁰*

Mint Gerézdi Rabán, a Gergely éneke elemzője, tartalmának megfejtője, valamint Jaksics Demeter életútja és halála összefüggéseinek feltárója megállapította, a dúsgazdag, immár magyar főúr Jaksicsnak volt is mitől tartania a török területein akár oda- vagy visszatérőben a portai követjárás során. Jaksics ugyanis kegyetlenül bánt török foglyaival, ezt egyébként a törököktől tanulta katonai pályafutásának még balkáni időszakában, s például azt a törököt, Gazi Musztafát, aki a szendrői hídon embereivel felkoncolta Jaksicsot, fogolykorában megkínóztatta, fogait kiverette, testvérét nyársra húzatta, s Musztafával süttette meg. A bosszúszomjas török természetesen fittyet hányt a „diplomáciai immunitásra”, s alig várta, hogy

⁵⁹ GERÉZDI 1962. 55.

⁶⁰ Ugyanott 42.

leszámolhasson Jaksics Demeterrel. Később ugyan a szultán, vagyis az ének szerint „a terek császár” a kényes ügyet elsimítandó, elégtételül megbüntette Musztafát. Hogy miként, arról nem szól a beszámoló.⁶¹

Stefanović valószínűleg nem ismerte a *Gergely énekét*, ezért nem hivatkozott rá Dmítar Jakšić (Jaksics Demeter) ügyeinek és a vele kapcsolatos fejtegetéseinek szövegében. Ennek oka természetesen az, hogy korábban, Gerézdi Rabán alapos elemzése és feltáró munkája előtt a *Gergely énekét* másként értelmezte a magyar irodalomtörténet, s a harmincas években, amikor Stefanović a kérdéssel foglalkozott, s pesti tartózkodásai során adatait és anyagát gyűjtötte magyar–délszláv kapcsolattörténeti tanulmányaihoz, Horváth János is, a kor vezető irodalomtörténésze és verstani szakértője *Siralomének Both János veszedelméről* címmel értekezik róla például a középkori magyar vers ritmusáról írott könyvében.⁶² Akkor még a becses 15. század végi csonka ének nem hozták összefüggésbe Jaksics Demeterrel, hisz neve nem fordul elő a szövegben, Both János neve ezzel szemben igen.

Tanulmányának harmadik részében Stefanović tovább bővítve előbb idézett elképzelését, hogy Jaksics Demeter magyarországi szerb csapatai körében „népi énekmondók és költők” is lehettek, és a csatákról énekeket szereztek, mintegy bizonyítékként hivatkozik, igaz nem a Jaksicsok és Vuk despota korából, hanem csaknem egy évszázad múlva, Tinódi *Erdéli históriájának* (Tinódi Cronica című kötetéből, 1554) híres strófáira, amelyek így hangzanak:

*Sok hegedős vagyon itt Magyarországon,
Kármán Demeternél jobb nincs a rác módban
Sokat csélcsap béknek Lippa várában
Az t alítja, érte esnék nagy gazdagságba.*

*Az ő hegedőjét főhajtván rángatja,
Az Ulumán néki csuffságban fogadja,
Minden ajándékkal őt meggazdagítja,
Az fogadás hozá ötet nagy koldúságra.*⁶³

A Tinódi által megfogalmazottakat Stefanović úgy értelmezi, hogy azok a legérdekesebb és legjelentősebb bizonyítékai a szerb énekmondók (népi énekesek) és a szerb éneklésmód elterjedtségének a 16. század első felében. Hosszan ismerteti Tinódi életét, működését, műveit, majd a fentebb

⁶¹ GERÉZDI 1962. 52.

⁶² HORVÁTH 1928. 262–263. és 289.

⁶³ TINÓDI 1984. 138.

idézett Tinódi-locus szerb fordítását adja, némileg rövidítve, hat sorban. Ez a fordítás az első kísérlet arra, hogy rövidítve ugyan, de szerbül is megszólaljon a híres fragmentum. (Az idézett Tinódi-locus értelmezésének a szerb folklorisztikában külön tanulmányt szenteltem⁶⁴, ezért a fordítást ezen a helyen részletesen nem elemzem.) Idézésére azonban ezen a helyen is szükség van:

*Mnogo ima pevača (svirača) ovde u Mađarskoj,
Al od Dmitra Kármána nema boljeg u srpskom načinu,
Sa pognutom glavom kida on svoju violinu-egede,
Uluman baša s radošću ga primaše,
Obogati ga svakojakim poklonima,
Ali ga kocka dovede do prosjaštva.*⁶⁵

Ő az első a szerb irodalmi komparatistikában, aki Kármán Demetert szerb énekesnek (énekmondónak) tartja, s nevét Dmitter Kármánnak „fordítja” le. Vele kapcsolatban meg a dolgozatában előbb emlegetett és elemzett igricekkel kapcsolatban azonban magvas megállapítást tesz: „Ezeknek az énekeseknek és énekeiknek szláv eredete nem lehet kétséges.”

A tanulmányában felvetett három témával kapcsolatos elképzeléseit és véleményét az alábbiakban foglalta össze:

„A magyar irodalomban három rétegét találjuk a szerb népdaloknak és (nép)énekeseknek az adatok és dokumentumok fényében:

1. A legkorábbi az igricek korszaka, amelyből nincsenek fennmaradt énekek, de megőrződtek megbízható dokumentumok e dalokról és énekesekről a 13. századból. A legkorábbi, a Chiper igric nevű egy 1253-ból származó oklevélben. Úgy látszik azonban, hogy az »igrice« elnevezés említésre kerül már a 12. században. Nálunk hasonlóképpen említésre kerül a »špilman« elnevezés a 12. századi *Nomokánon*ban, később pedig sokkal gyakrabban német eredetű énekesek (énekmondók) és énekeik megnevezéseként. Ugyanígy a magyar irodalomban: az igriceket később sokkal gyakrabban említik, s az egykori Magyarország különböző távoli vármegyéiben sok település nevében fordulnak elő, ami népszerűségük és elterjedtségük bizonyítéka.

2. Aztán Mátyás király korszaka, melyből a magyar irodalomban fennmaradt a *Sabác viadala 1575/6* című ének, amelyet az egyik részvevő vagy az esemény valamelyik kortársa foglalt énekbe. Az ének népi stílusban és versformában íródott, jellegzetes epikus tízesekben (deseterac), a szerb nép-

⁶⁴ Lásd az 58. jegyzetben jelzett dolgozatot.

⁶⁵ STEFANOVIĆ 1937a. 32.

költészetben pedig egész énekciklusok szólnak Mátyás király hadjáratairól és hőseiről, ahogy a régebbi énekek atyjának, Hunyadinak – Sibinjanin Jankónak – hadjáratairól és hőseiről, akikkel állandóan és nagy számban együtt harcoltak szerb vajdák, despoták és nagyurak szerb csapataikkal, ahol kétségkívül nagy számú népi énekes (énekmondó) és költő is volt (14. és 15. század). Csak ezzel magyarázható népköltészetünknek az a szerves és nagy része, amelyet Hunyadi vajda és Mátyás király háborúi képeznek, amelyek minden bizonnyal átalakították és Hunyadi és Mátyás király körébe vitték be a rigómezei (koszovói) legenda már kialakult témáit. Népköltészetünknek ezt a területét sem vizsgálták meg még megközelítőleg sem, ezért ezen a helyen csupán bizonyos sugallatokat és megjegyzéseket teszünk.

3. A »szerb módú« éneklés említése Tinódi Cronicájában a 16. század első felében, mint nagyon népszerű és elterjedt éneklésmód az ő korában. Tinódi adata régebbi a Hektorovičnál is előforduló »szerb mód« említésénél. Erről a szerb módról és legjobb énekeséről szól Tinódi, aki a kérdésnek nemcsak ismerője, hanem szakembere is, mivel maga is nemzeti költő és énekmondó. Tinódi az egyébként ismeretlen nevű énekest Lippa várához, amely népköltészetünkben is ismert, valamint Uluma basához köti, aki történeti személyiség volt.

Ily módon újra igazoltan megmutatkozik, hogy népköltészetünk tanulmányozásában a távoli és gyakran képtelen források és gyanús analógiák utáni nyomozás helyett előbb át kell tanulmányozni a legközelebbi forrásokat, a legtermészetesebb utakat és a leglogikusabb analógiákat a közeli szomszéd népeknél, melyeknek sorsa éppen népköltészetünk kialakulásának (alkotásának) hősi korszakában oly mértékben kötődött hozzá és fonódott össze saját történelmünk sorsával, személyiségeivel és eseményeivel.⁶⁶

Megjegyzendő, hogy amikor Stefanović dolgozatában népköltésze-tről beszél, általában és elsősorban a hősepikára (verses epikára) kell gondolni. S most – utólag – Stefanović hárompontos összefoglalását és végkövetkeztetését olvasva (és magyarra fordítva) válik világossá, hogy ezt a tanulmányát nem említik, a bibliográfiák nem jelzik⁶⁷, s a népköltészeti nézeteit taglaló könyvecske sem érinti és nem is foglalkozik vele. Miről lehet szó? Minden bizonnyal arról, hogy Stefanović magyar–délszláv kapcsolattörténeti meglátásai a rigómezei hősdalciklussal és legendával kapcsolatban tulajdonképpen „eretnek” nézeteket vallanak, ami nem illik bele – s dolgozatának közzététele idején, 1937-ben sem illett bele abba a kánonba, amelyet

⁶⁶ Ugyanott 34–35.

⁶⁷ A bibliográfiák adatait lásd a 43. jegyzetben.

még Karadžić alakított ki a 19. század derekán, s amelyet már a 19. század utolsó harmadában megzavartak az akkor közzétett – s Karadžić által még nem ismert – korábbi hosszúsoros énekek⁶⁸, valamint a 20. század elején – 1925-ben – közzétett *Erlangeni daloskönyv*⁶⁹ szövegei. Karadžić ugyanis a gyűjtött hősepikai szövegeket válogatva adta ki, időnként a szövegekbe is vastagon belenyúlva, tehát azoknak tematikáját ő alakította ki, nem pedig az élő epikus népköltészet saját struktúrája. Ezzel szemben az *Erlangeni daloskönyv*, mely 1730 táján lett lejegyezve, válogatás nélkül közli a feljegyző kezébe került verses epikát, s némi lírát, beleértve a sikamlós szövegeket is, s nem rostálva ki belőle a magyar hősöket és történelmi vonatkozásokat sem. S mit ád Isten: ebben a daloskönyvben egyetlen szöveg sem szól a rigómezei csatáról, ami a 19. században a szerb hősepika vizsgálatának központi témáját jelentette és nemzeti csodálatát váltotta ki. Az *Erlangeni daloskönyv* 1925-ös kiadását Gerhard Gesemann prágai német szlavista rendezte sajtó alá és adta ki a szakemberek számára, új kiadása azóta sincs, leszámítva egy népszerű kiadást⁷⁰, ami néhány évtizede szintén nincs a könyvpiacra. Ma már tehát a szakembereket és az egyetemi hallgatóságot leszámítva szinte senki sem tud róla. Stefanović komparatista nézetei az itt tárgyalt dolgozatában ma sem számíthatnak népszerűségre, mint ahogy a maga korában sem, a múlt század harmincas éveinek második felében.

(Folytatása következő számunkban)

Irodalom

ANONIM, I.

1939 Új szerb fordítás készül, az „Az ember tragédiájá”-ról. *Magyar Nemzet*, 1939. július 23. 26.

ANONIM II.

1943 Predavanje d-r Svetislava Stefanovića na prvom Književnom večeru. *Nova pošta*, 1943. március 30. 3–4.

BENKŐ Ákos

1976 Arcképvázlat Kázmér Ernőről. *Irodalomtörténet*. 58(1976) No 1. 146–158.

BOGIŠIĆ, Valtazar

1878 *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa*. Biograd

⁶⁸ A hosszúsoros énekek legfontosabb kiadása: BOGIŠIĆ 1878.

⁶⁹ Tudományos kiadása: GEZEMAN 1925.

⁷⁰ *Erlangenski rukopis*. Zbornik starih srpskohrvatskih narodnih pesama. Popularno izdanje. Nikšić, 1987.

- CSUKA Zoltán
 1933 A dubrovnikai Pen-kongresszus jelentősége. *Kalangya*, 2(1933) No 6. 417–419.
- DEBRECZENI József–SZENTELEKY Kornél
 1928 *Bazsalikom*. A modern szerb költők antológiája. Subotica
- DRASKÓCZY István
 2000 *A tizenötödik század története*. (Magyar Századok sorozat) Pécs
- DORĐEVIĆ, Bojan
 2008 *Srpska kultura pod okupacijom*. Beograd
- GALEOTTO Marzio
 1977 *Mátyás királynak kiváló, bölcs tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*. Kardos Tibor fordítása. Budapest
- GERÉZDI Rabán
 1962 *A magyar világi líra kezdetei*. Budapest
- GEZEMAN, Gerhard
 1925 *Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pesama*. Sremski Karlovci
- GRUJIĆ Tamara
 2006 *Narodna književnost u viđenju Svetislava Stefanovića*. Kikinda
 2009 Fantomsko 44. i 45. kolo. *Blic knjiga*. 2009. január 18.
- HADZISZ, Dimitriosz (vál.)
 1971 *Az újjörög irodalom kistükre*. Budapest
- HERCEG János
 1940 Madách Tragédiájának új szerb fordítása. *Kalangya*, 9(1940) No 12. 560–561.
 1991 Madách szerbül. *Magyar Szó-Kilátó*, 1991. március 16.
- HORVÁTH János
 1928 *A középkori magyar vers ritmusa*. In: *H. J. Verstani Munkái*, Budapest, 2004. 197–294.
- IMRE Samu
 1958 *A Szabács viadala*. Budapest
- KÁZMÉR Ernő
 1938 Szvetiszláv Sztefánovity. *Kalangya*, 7(1938). No 3–4. 106–116.
 1940 A skadari vár építésének legendája és a magyar Kőműves Kelemen népi ballada. *Láthatár*, 1940. 170–180.
 1940a Legenda o zidanju Skadra i narodna balada Kőműves Kelemena. *Jugoslovenska–mađarska revija*, 1940. No 3. 176–180.
- MADAČ, Imre
 1940 *Čovekova tragedija*. Preveo d-r Svetislav Stefanović. Beograd

- MARETIĆ, Tomo
 1966 *Naša narodna epika*. Napomene i pogovor Vladan Nedić. Beograd
- NEDIĆ, Marko (uredio)
 1992 *Sa piscima i o piscima međuratnim razgovarao Dragoljub S. Ignjatović*. Beograd
- NENIN, Milivoj
 1993 *Svetislav Stefanović – preteča modernizma*. Novi Sad
- NENIN, Milivoj (priređio)
 1995 *Epistolarna biografija Svetislava Stefanovića*. Novi Sad
- ORTUTAY Gyula
 2009 *Napló I. 1938–1954*. Szerkesztette és a jegyzeteket írta Markó László. Pécs
- PEŠIKAN-LJUŠTANOVIĆ, Ljiljana
 2002 *Zmaj Despot Vuk – mit, istorija, pesma*. Novi Sad
- PETKOVIĆ-PROŠIĆ, Zdenka
 1999 *Kritičke ideje Svetislava Stefanovića*. Beograd
- PUZIĆ, Predrag
 2003 *Lomača za Sensa. Zločin i kazna Svetislava Stefanovića*. Sremski Karlovci
- SOLYMOSSY Sándor
 1924 „Kőmíves Kelemenné”. (Népballada-tanulmány). *Ethnographia*, 34–35(1923–1924) 133–143.
- STARČEVIĆ, Velimir
 2009 *Knjiga o Geci Konu*. Treće, dopunjeno izdanje. Beograd
- STEFANOVIĆ, Pavle
 1982 *Eseji*. Beograd
 1992 Pavle Stefanović o svom ocu Svetislavu Stefanoviću. In: *NEDIĆ (uredio) 1992*. 68–76.
- STEFANOVIĆ, Svetislav
 1933 *Studije o narodnoj poeziji*. (Sabrana dela Svetislava Stefanovića, III i IV knjiga) Beograd
 1935 Dalji prilozi legendi o zidanju Skadra. Mađarske varijante legende. *Prilozi proučavanju narodne poezije* 2(1935) No 2. 173–184.
 1937 *Studije o narodnoj poeziji*. II izdanje. Beograd
 1937a Nekoji podaci iz mađarske literature za datiranje naše narodne poezije. (Igrici – Pisma o opsadi Šapca 1475/6 – Tinodijeva kronika 1554) *Prilozi proučavanju narodne poezije* 4(1937) No 1. 27–36.
 1939 Dva događaja ugarske istorije u našoj narodnoj poeziji (1. Bitka kod Varne, 2. Opsada Šapca) *Prilozi proučavanju narodne poezije* 6(1939) No 1. 35–44.

CS. SZABÓ László

1939 *Fegyveres Európa*. (Útinaplók.) Budapest

SZELI István

1969 *Utak egymás felé*. Újvidék

1969a A Tragédia délszláv képe. In: *SZELI 1969*. 49–162.

SZTEFÁNOVITY, Szvetisláv

1943 A magyarországi szerbek szerepe az új szerb irodalomban. *Kalangya*, 12(1943) No 5. 193–198.

TINÓDI Sebestyén

1984 *Krónika*. Sajtó alá rendezte Sugár István. A bevezetőt írta Szakály Ferenc. Budapest

UTASI Csaba

1984 *Irodalmunk és a Kalangya*. Újvidék

VAJDA Gábor

1980 *Kázmér Ernő szellemi arca*. Újvidék

VARGYAS Lajos

1976 *A magyar népballada és Európa I–II*. Budapest